

ilk eser yazan kişidir. İki sayfalık bu risâle Joseph van Ess tarafından ortaya çıkarılmış ve hakkında geniş bilgi verilerek yayımlanmıştır (“Das Kitâb al-İrğâ‘ des Hasan b. Muḥammed b. al Ḥanafîyye”, *Arabica*, XXIII [Leiden 1974], s. 20-52). Emevî dönemi şairlerinden Mürcie’ye mensup Sâbit Kutne’nin yazdığı ircâ kasidesi Horasan’daki ircâ telakisini günümüze ulaştıran ilk Mürcî vesikadır (Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġânî*, XIII, 50). Kûfe kadılığı yapmış ilk Mürcîler’den Muhârib b. Disâr tarafından kaleme alınan başka bir ircâ kasidesi mevcuttur (Vekî, III, 29-30). Bunların dışında Ebû Hanîfe’nin risâleleri, Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr’ın *Kitâbü’l-İrcâ’* (İbnü’n-Nedîm, s. 255), İsmâil b. Hammâd b. Ebû Hanîfe (*Keşfü’z-zunûn*, II, 1388), Muhammed b. Şebîb (İbnü’l-Murtazâ, s. 71) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî’ye nisbet edilen (Zehebî, *A’lâmü’n-nübela’*, X, 201) aynı adlı eserler zikredilebilir. Ebû Abdullah b. Ebû Hafs el-Kebîr’in zamanımıza kadar gelmeyen *Kitâbü’l-İmân*’ında Ebû’l-Muîn en-Nesefî bazı alıntılar yapmıştır (*Tebşîratü’l-edille*, II, 821). Hakîm es-Semerkandî’ye ait *Risâle fî beyâni enne’l-imân cüz’ün mine’l-‘amel*, iki sayfalık bir eser olup bu müellife ait *es-Sevâdü’l-a‘zam*’ın sonunda yayımlanmıştır (İstanbul 1288). Ayrıca Muhammed b. Kerrâm’ın *Maġâlâtı*’ (Şehristânî, I, 44, 124) ve Mekhûl b. Fazl en-Nesefî’nin *Kitâbü’l-Red ‘alâ ehli’l-bida’* adlı eseri zikredilebilir (nşr. Marie Bernand, *Alsl.*, sy. 16 [Kahire 1980], s. 39-126). Mürcie hakkında bu mezhebe reddiye olarak kaleme alınan eserler yanında makâlât, biyografi ve tarih kitaplarında da çeşitli bahisler yer almaktadır. Çağdaş yayınlar arasında Doğu ve Batı dillerinde telif edilmiş Mürcie ile ilgili birçok kitap ve makale bulunmaktadır (Kutlu, s. 1-25, 294, 308-311).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü’l-Arab, “rc’e”, “rcv” md.leri; Ebû Hanîfe, *el-‘Âlim ve’l-müteallim* (nşr. M. Zâhid Kevserî, trc. Mustafa Öz, *İmam-ı Azam’ın Beş Eseri* içinde), İstanbul 1981, s. 39; a.mlf., *el-Fikhü’l-ekber* (a.e. içinde), s. 70; a.mlf., *el-Vasiyye* (a.e. içinde), s. 73; Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Kitâbü’l-İmân* (nşr. Nâsirüddin el-Elbânî, *Min Künûzî’s-sünne: Resâ’il erba’* içinde), Küveyt 1405/1985, s. 70; İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 308, 313, 328; İbn Ebû Ömer, *el-İmân* (nşr. Hamed b. Hamdî el-Câbirî el-Harbî), Küveyt 1407/1986, s. 145-149; Câhiz, *el-‘Osmâniyye* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Beyrut 1991, s. 82, 147, 149; Nâşi el-Ekber, *Mesâ’ilü’l-imâme* (nşr. J. van Ess), Beyrut 1971, s. 16-17, 19-20, 62-64; Sa’d b. Abdullah el-Kummî, *el-Maġâlât ve’l-fırak* (nşr. M. Cevâd el-Meşkûr), Tahran 1963, s. 5-6; Vekî, *Aġbârü’l-kudât* (nşr. Abdülazîz el-Merâġî), Kahire 1947, III, 29-30; Taberî, *Târîh* (Ebû’l-Fazl), II, 1353-1355, 1507-1510,

1513, 1566 vd., 1569, 1575-1576, 1583, 1688 vd., 1867 vd., 1916 vd.; Nevbahtî, *Fıraku’ş-Şî’a*, s. 6-7, 10; Ebû Bekir el-Hallâl, Mûsne, *British Museum*, Or. 2676, vr. 127^a; Mekhûl b. Fazl en-Nesefî, *er-Red ‘alâ ehli’l-bida’ ve’l-ehvâ’i’-d-dâletü’l-muġdille* (nşr. M. Bernand, *Alsl.* içinde), XVI (1980), s. 62, 114-119; Kâ’bî, *Bâbü zikri’l-Mu’tezile min Maġâlâtı’l-İslâmiyye* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1986, s. 159; Eş’arî, *Maġâlât* (Ritter), s. 132-154, 229; Mâtürîdî, *Kitâbü’l-Tevhîd*, s. 381-382; a.mlf., *Te’vîlât*, I, 99-100; Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zehab* (Abdülhamîd), II, 361; Ebû’l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġânî*, Bulak 1868, XIII, 50-51; a.mlf., *Maġâlâtü’l-‘Tâlibiyîn* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1987, s. 141; Âcurrî, *eş-Şerî’a* (nşr. M. Hâmid el-Fikî), Beyrut 1403/1983, s. 143 vd.; *Aġbârü’l-devletü’l-‘Abbâsiyye* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbar el-Muttalibî), Beyrut 1971, s. 262-263; Ebû’l-Hüseyn el-Malâtî, *et-Tenbîh ve’l-red* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Kahire 1991, s. 43, 46, 149, 151-152; İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecceddü), s. 255, 345-347; Makdisî, *Aġsenü’l-teġâsim*, s. 37, 39, 238, 323, 365, 395, 397-398; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâ’il* (nşr. Muhammed Seyyid el-Vekîl), Kahire 1987, s. 374; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fî şu’abi’l-imân* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 80; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-Uşûli’l-ġamse*, s. 666, 674-677; Bağdâdî, *el-Farġ* (Abdülhamîd), s. 202-204; İbn Hazm, *el-Faşl*, IV, 204-226; Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, *Mesâ’ilü’l-imân* (nşr. Süüd b. Abdülazîz Halef), Riyad 1410/1989, s. 164, 176; İsfarayînî, *et-Tebşîr* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Beyrut 1988, s. 97-101; Neseffî, *Tebşîratü’l-edille* (Selamê), I, 146; II, 821; Şehristânî, *el-Milel* (nşr. Ali Hasan Fâûr – Abdülemîr Ali Mühennâ), Beyrut 1990, I, 44, 124, 161-169; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk: ‘Osmân b. ‘Affân* (nşr. Sekîne eş-Şihâbî), Dimaşk 1404/1984, s. 504; Neşvân el-Himyârî, *el-Hürü’l-‘in* (nşr. Kemâl Mustafa), Kahire, ts., s. 203; Ebû’l-Ferec İbnü’l-Cevzî, *Telbisü İblis*, Beyrut 1409/1989, s. 21, 87; Fahreddin er-Râzî, *İ’tikâdât* (Sa’d), s. 107-110; Sâlim b. Zekvân, *Sire*, Library of the University of Cambridge, Or. 1402, vr. 154-194; Ebû Bekir Abdullah b. Ömer el-Belhî, *Fezâ’il-i Belġ* (trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Belhî), Tahran 1350 ħş., s. 28; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, V, 150, 183-345; Kurtubî, *el-Câmi’ li-aġġâmî’l-ġur’ân*, Kahire 1939, VIII, 252; Takyyüddin İbn Teymiyye, *Kitâbü’l-İmân* (nşr. Hâşim Muhammed eş-Şazeli), Kahire, ts. (Dârü’l-hadîs), s. 141, 147-159, 273-287; Zehebî, *A’lâmü’n-nübela’*, V, 104; X, 201; a.mlf., *Târîhu’l-İslâm*, Kahire 1947, III, 357-358; Bezzâzî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe*, Beyrut 1401/1981, II, 515; İbnü’l-Murtazâ, *Tabakâtü’l-Mu’tezile*, s. 71; Makrîzî, *el-ġiġât*, II, 349-350; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, II, 320; *Keşfü’z-zunûn*, II, 1388; Leknevî, *er-Ref’ ve’l-tekml*, s. 149-173; M. Said Hatipoġlu, *İslâmî Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu* (doktora tezi, 1962), AÜ İlahiyat Fakültesi, s. 41, 45; Hüseyin Atvân, *el-Fıraku’l-İslâmiyye fî Bilâdi’ş-Şâm fi’l-‘aşri’l-Ümevî*, [baskı yeri yok] 1986, s. 81-101; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiġlalî), İstanbul 1998, s. 146-184; Sönmez Kutlu, *Türkler’in İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, tür.yer.; W. Madelung, “The Early Muġjî’a in Khurâsan and Transoxania”, *Isl.*, LIX (1982), s. 32-39; a.mlf., “Murġjî’a”, *Et*² (İng.), VII, 605-607; A. J. Wensinck, “Mürcie”, *İA*, VIII, 808-809.

SÖNMEZ KUTLU

MÜREKKEB

(المركب)

Bir lafzın hece veya elemanlarının bütünü delâlet ettiği anlamı bir kısmına delâletini ifade eden mantık terimi.

Mantıkta lafızlar delâlet açısından müfred-mürekkebe, külli-cüzî, zâtî-arazî gibi kısımlara ayrılarak lafızla anlamı arasındaki ilişki üzerinde titizlikle durulmuştur. Bir lafız hece ya da elemanlarına ayrıldığında her eleman o lafzın ifade ettiği anlamın bir kısmını ifade ediyorsa mürekkebe, etmiyorsa müfreddir. Meselâ “Ahmet ayaktadır”; “Ahmet gidiyor” ifadeleri “Ahmet + ayaktadır”; “Ahmet + gidiyor” şeklinde elemanlarına ayrıldığında “Ahmet” bir şahsa, “ayakta” ise bir duruma delâlet etmektedir. Şu halde “Ahmet ayaktadır” mürekkebe bir lafızdır. Bir başka ifadeyle “Ahmet” ve “ayaktadır” lafızları “Ahmet ayaktadır” önermesinin konu ve yüklemidir. Öte yandan Ahmet lafzı “Ah + met” şeklinde hecelerine ayrıldığında bunlar şahsı ifade eden Ahmet’in bir kısmına delâlet etmediğinden Ahmet müfred lafız sayılır. Buna göre müfred bir kavrama, mürekkebe ise bir önermeye tekabül etmektedir.

Mürekkebe tam ve nâkis olmak üzere iki kısımda değerlendirilir. “Ahmet ayaktadır”; “Ahmet gidiyor” önermelerinde olduğu gibi bir lafız onu işiten ya da okuyan açısından tam bir anlam ifade ediyor ve o konuda soru sormayı gerektirmiyorsa tam mürekkebedir yani tam bir önermedir. Tam mürekkebe de iki isim ya da bir isimle bir fiilden oluşmaktadır. “O Ahmet ki” örneğinde görüldüğü gibi önerme işitene veya okuyana tam bir bilgi sağlamayıp onu tereddütte bıraktığı için soru sormayı gerektiriyorsa nâkis mürekkebedir. Buna göre isim ve edattan oluşan lafızlara nâkis mürekkebe denilmektedir.

Mantıkta mürekkebe kıyaslardan da söz edilir; bir kıyas işleminde öncüllerden ikisi veya biri bir önceki kıyasın sonucu durumunda ise buna mürekkebe kıyas denir. Bu da sonucun öncüllerde zikredilip edilmemesi durumuna göre muttasıl ve munfasıl olmak üzere ikiye ayrılır. Muttasıl mürekkebe kıyasa örnek: “Her insan canlıdır / Her canlı cisimdir / Öyleyse her insan cisimdir / Her insan cisim olduğuna göre / Her cisim cevherdir / Öyleyse her insan cevherdir”. Munfasıl mürekkebe kıyasa örnek: “Her insan canlıdır / Her canlı cisimdir / Her cisim cevherdir / Öyleyse her in-

MÜREKKEB

san cevherdir” (bk. Abdülemir el-A’sem, s. 330-332).

Mürekkebin terimi felsefede basit teriminin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Eğer bir maddenin bünyesinde farklı özellikte bir veya birden fazla madde bulunursa o madde mürekkebidir. Meselâ su oksijen ve hidrojenen meydana gelmiş mürekkebin bir maddedir; bu birleşimi oluşturan oksijen ve hidrojen ise birer basit maddedir. Klasik felsefede bir güç ve imkân halini temsil eden ilk madde yani heyûlâ basit ve yalın, somut madde ise madde ve süretten oluşmuş bir mürekkebin cisim olarak kabul edilir.

Bir başka husus da mürekkebin ile müellef terimlerinin aynı anlamda birbirinin yerine kullanılmasıdır. Ancak filozof Kindî bu iki terim arasında bir fark bulunduğunu işaret ederek şöyle der: “Aynı özelliklere sahip nesnelere oluşturduğu birleşime müellef; cinsleri aynı, fakat tarifleri farklı nesnelere meydana getirdiği birleşime ise mürekkebin denilir” (*Resâ’il*, I, 168). Kimyada ve eczacılıkta bünyesinde birden fazla madde bulunan ilaçlara mürekkebin, bir tek maddeden yapılan ilaçlara ise müfred adı verilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc), II, 1512-1513; Kindî, *Resâ’il*, I, 168; Fârâbî, *el-Elfâzû'l-mûsta'mele fi'l-manlık* (nşr. Muhsin Mehdî), Beyrut 1968, s. 49-50; İbn Sînâ, *eş-Şifâ el-Manlık (1)*, I, 22, 24-25; Gazzâlî, *Mihakkû'n-nazar* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1994, s. 73-74; Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Resâ'ilü ş-şecereti'l-ilâhiyye* (nşr. Mehmet Necip Görgün v.dğr.), İstanbul 2004, I, 57-60; Abdülemir el-A’sem, *el-Muştalahu'l-felsefî 'inde'l-Arab*, Kahire 1989, s. 315, 330-332; Ferîd Cebr v.dğr., *Mevsû'âtü muştalahâti 'ilmi'l-manlık 'inde'l-Arab*, Beyrut 1996, s. 869-870; Fâtıma Fenâ, “Basîf ve Mürekkebin”, *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*, Tahran 1378/2000, III, 436-438.

MAHMUT KAYA

MÜREKKEP

Hat sanatında kullanılan çeşitli renk ve kıvamdaki sıvı yazı malzemesidir. Arapça’da **midâd** ve **hibr**, Farsça’da **siyâhî**, **zekab**, **zûgâlâb** gibi kelimeler kullanılır. Birkaç maddenin birleşiminden oluştuğu için Türkçe’de **mürekkebin** denilmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’de bir âyette, Cenâb-ı Hakk’ın sözlerini yazmak için denizler mürekkebin (midâd) olsa ve bir o kadarı da kendisine eklense yine de sözleri bitmeden denizlerin tükeneyeceği belirtilmekte (el-Kehf 18/109), bir diğer âyette mürekkebin lafzen zikredilmeden aynı durum dile getirilmek-

tedir (Lokman 31/27). Çeşitli hadislerde de mürekkebin söz edilmekte, Hz. Peygamber’in kâtiplere mürekkebi iyi yapmalarını emrettiği haber verilmektedir (M. Abdülhay el-Kettânî, I, 278; II, 309-310). Günümüze ulaşmış yazılı belgelerden, milâttan önce Akdeniz ve Anadolu çevresindeki farklı kültürlerde yaygın biçimde siyah is mürekkebinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Antikçağ’da siyah mürekkebin, su ilâve edilmiş hayvanî zamkla isin iyice karıştırılması ve ezilmesiyle hazırlandığı bilinmektedir. Kaynaklarda, farklı özelliklere sahip olan siyah mürekkebin birleşiminde % 25 zamk, % 75 is bulunduğu, isin basit bir şekilde kandil ve çıra isinden elde edildiği, ayrıca reçine isini imali için özel teşkilâtli fırınların yapıldığına dair bilgiler yer almaktadır. Milâttan önce 2500 yılından bu yana kullanıldığı bilinen siyah Çin mürekkebi (çini mürekkebin), iki kısım reçine isiyi on iki kısım zamk ve bir kısım “kalkantı” un karışımı ile elde ediliyordu. Günümüze değişik birleşimde dört köşe çubuk şeklinde kuru veya sulu olarak hazırlanan çini mürekkebi ince ve sabit özelliğiyle yazı, mimari çizim ve tarama resimlerde çokça kullanılır. Eski medeniyetlerde mazı mürekkebi, demir oksitli mürekkebin, metalik mürekkebin çeşitleri, mürekkebin balığının mürekkebin torbasından salgılanan siyah maddeden yapılan mürekkebin, ateşte pişmiş purpura ve deniz kabukları, zircifre, kermes, lak, koşnilden kırmızı mürekkebin, altın ve gümüş mürekkebin gibi renkli türler yapılmıştır. İnsanların mürekkebin elde edilmesinde kazandığı tarihî tecrübe, yeni oluşan medeniyetlerde birleşimindeki maddeler ve yapım teknikleri bakımından gelişerek devam etmiştir. İslâm kültüründe en eski yazma kitaplarda bile parlaklık ve siyahlığı koruyan is mürekkebinin ana unsuru bal mumu, bezir yağı, petrol yağı, gaz yağı gibi maddelerin usulüne göre yakılmasıyla elde edilen istir. Osmanlı döneminde is çıkarmayı meslek edinen esnafın işlettiği işhaneler Eğrikapı semtindeki Tekfur Sarayı’ndaydı. Camilerde yakılan yağ kandillerinin islerinden ancak âdi mürekkebin yapımında faydalanılırdı. Süleymaniye Camii’ndeki is odası bunun zamanımıza gelen örneğidir. Cami içindeki hava cereyanları hesaplanarak zeytin yağı ile yanık kandillerden çıkan islerin Halîç kapısı üzerindeki menfezlere gidip yuvarlak odada toplanması sağlanmıştır.

Gülzâr-ı Savâb’ın (s. 93) tarifine göre mürekkebin elde etmek için birkaç toprak çanağa hâlis bezir yağı doldurularak rüzgâr-sız bir yerde içine kısa bir fitil konularak

yakılır. Çanakların üzerine başka çanaklar kapatılır. Çıkan isler ateşten kızıp yanmadan üstteki çanaklar kaldırılır ve kuş kadayıyla bir kâğıda alınır. Toplanan isler, birkaç kat mesamatlı kâğıda sarılarak ekmeğin hamuru içine konularak fırında pişirildiğinde isteki yağ ekmeğe geçer. Yağlı is, yapılacak mürekkebi bozduğundan bu şekilde temizlenmiş olur. İslâm mürekkebinin terkibine giren ve onu kâğıt üzerine tesbit eden Arap zamkının iyisi Sudan’dan gelen “cellâbî” nevidir. İyi zamk soğuk su ile ıslatıldığında bir gecede erimelidir. Boza kıvamındaki zamk mahlûlü önce sık dokulu bezden geçirilerek süzülür. Eskiden is mürekkebi yapılmasında isten başka safran, efsintin, sabr-ı sükotara, nöbet şekeri, sirke, jengâr, mîlh-i enderûnî, lâhur çividi, anzurut kâfurı, öküz kuyruğu çiçeği, sarı zırnık, musul mazısı, misk, şap, rastık, sığır ödü, zağ toprağı, meyan balı, mazı suyu, nişadır, karaduz; acıklığı sağlamak için gül suyu, kına suyu, nar kabuğu suyu, katır tırnağı çiçeği suyu, asma yaprağı suyu, koruk suyu, mersin ağacı meyvesi suyu gibi maddeler kullanılmıştır.

Kaynaklarda değişik formülleri hakkında bilgi verilen is mürekkebinin yapıldığı tarzı zamanla giderek sadeleşmiştir: İslâm, zamk mahlûlü, saf su. Son mürekkebinlerden Hattat Necmeddin Okyay’ın tarifine göre, süzülmüş ve bekletilmiş boza kıvamındaki Arap zamk mahlûlü taş havana konularak içine azar azar is atılarak taş tokmak yardımıyla zamka yedirilir. İslâm havalandığı için birden konulmayıp yavaş yavaş karıştırılır ve tokmakla dövülmeye başlanır. Koyulaştıkça su eklenir. Tokmak öyle vurulmalıdır ki tabanca gibi patlamalıdır. Mürekkebin kalitesi isin iyice ezilip zamk içinde erimesine bağlıdır. Bu da günlerce dövmekle sağlanır. Necmeddin Okyay, güçlü kuvvetli bir hamal tutup ona nezaret ettiğini ve yarım saatte ne kadar tokmaklandığını sayarak mürekkebin kıvama gelmesi için kaç darbe vurulduğunu hesapladığını belirtir. Mürekkebin yapılması bitinceye kadar kaç yarım saat vurulduysa onu ewelce bulduğu rakamla çarpar. Böylece bir havan mürekkebin imali için yaklaşık 500.000 defa tokmaklanması icap ettiğini bulur. Eskiler ise 80.000 tokmak vurulması gerektiğini söylemiştir. Bir kısım is için dört kısım Arap zamk konur. Zamk beş kısım olursa bu nevi mürekkeple yazıldığında parlak görünür, fakat akıntısı eksilir, zor yazılır, zamanla çatlama ihtimali de vardır. Dört kısımdan az zamk konarak yapılmış mürekkeple yazılanlar ise el sürüldüğü vakit çıkar ve siyahlık verir.